

MINT A KERESZT AZ ORSZÁG KORONÁJÁN (Kísérlet Krúdy költői időérzékenységének felderítésére)

Nagyon szeretem a zsemlegombócot. E szerény szenvedélyemnek köszönhetem, hogy éppen személyemmel zárult le véglegesen egy magyar korszak, amelynek pedig már a száz évvel ezelőtt született Krúdy Gyula is végső hanyatlását láthatta.

Távol a hazától, Közép-Európától, zsemlegombóctól — Párizsban —, a már-már groteszken anakronisztikus messzeségben magától a korszaktól is — az 1960-as évek elején történt, hogy az eklektikusan díszelgő *Avenue de l'Opéra* valamelyik mellékutcájában néhány barátommal egy kis cseh vendéglőre bukkantunk. Az igénytelen menüről igézetesen ígézetesen sugárzott a zsemlegombóc . . . A vendéglőben, ahová nyomban betértünk, töpörödött „tót” parasztnénike fogadott — a magyar szót hallva, illemtudóan „kezét csókolom tekintetes úr”-ral.

Túróci nemesi ivadék létemre se mertem „öreganyám”-mal viszonzni a megszólítást, noha bizonyára örült volna neki, mint a meseerdőben rőzsét cipelő anyókák. Stílszerűtlenül és demokratikusan „*Madame*”-nak szólítottam. Csak a zsemlegombóc hazai íze ébresztett rá, hogy milyen kultúr- és társadalomtörténeti jelentősége volt ennek a legnagyobb természetességgel kiejtett „tekintetes úr”-nak. Nyilván utoljára hangzott el, távoli, kései visszhangként az időcseppkőbarlang mélységes mélyéből.

Pedig akkoriban már hozzászokhattam volna a kortévesztő játékhöz, egy másik vendéglőben: az *Arany Oroszlán*-ban, ahová a kunkori bajszú és káprázatos memóriájú történelemtudós, V. Sz. társaságában jártam. A borongó múltat derűs kedéllyel idézgető férfiú, aki régi királyaink szellemének köszöngetett Párizsban is, mint Rezeda Kázmér az ódon budai utcákon, ebbe a magyar tulajdonos vezette francia vendéglőbe úgy tudott belépni, mintha ő maga volna a cégéren megörökített arany oroszlán — délcegen s mégis hanyagul, akárha dolmányban feszítene s félvállán panyókára vetett mente fityegne — és nyájas leereszkedéssel fogadta a Főnök Úr hódolatát. A ven-

déglős ugyanis „vette a lapot”, hajbókolt, mintha (nemlétező) szakálla húzná lefelé, sürögve kerített asztalt, törölt le széket, s kezét dörzsölve-tördelve ajánlgatta étlapja ínycségeit (ezt ne egyék, nem friss — súgta Georges, az öreg pincér). A bort Főnök Úr külön a jeles vendég tiszteletére hozta fel a pincéből — legalábbis ezt mondta — s önérzetes alázattal („az én borom” — „*neked* nagy jó uram”) bátorkodott elénk tenni a gyárilag pancsolt vinkót, melyet V. Sz. elismerő bólintással méltóztatott megkóstolni. A porlepte ablaktábla és a légyiszokpettyes tüllfüggöny kettős ködrétegén átpillantva ilyenkor azt vélhettem, hogy szemben nem is a Nagy-Bulvárok házsora sötétlik, hanem az Északi-Kárpátok hegylánca. Megértettem: ükapját-dédapját megjátszó, két vérbeli színművész rögtönzött nagyjelenetének vagyok tanúja.

De hogyan tudták ilyen tökéletesen megeleveníteni a száz év előtti földbirtokos nemesembert és a falusi zsidó kocsmárosot? S én honnan tudtam, hogy önfeledt játékuk tökéletes?

Nagyon szeretem a prominlicukrot. Hogy mi köze van a „hideg bonbon”-nak — így hívtam kisgyerek koromban — a tekintetes zsemlegombóchoz, az *Arany Oroszlán*-beli játékhoz, s végső fokon Krúdy-hoz? Ezt véletlenül sejtettem meg, tudatfolyamom áramlatai közt sodródva, határhelyzetben, kórházban, ahol a sejtjeimben ármánykodó halál ellen műanyag csövön ereimbe csurgatott folyékony élet vízióracspögésére figyelve, vegyi képletté, lázgörbévé s legfeljebb még megfogalmazását kereső szorongássá „*nouveau-roman*”-osult — újregényesült — személyiségemnek kerestem tartást valamilyen klaszszikusabban modern regényhősi pózban... A külvilág zajától elkerített kórház létkívüliségében, a betegség állapotának élet s halál közötti senkiföldjén először Thomas Mann „*Varázshegy*”-ét próbáltam felidézni emlékezetemben, de útjaim a se vége, se hossza, krémszínű folyosókon már a karkai világ elvont regényterének időtlensége felé tereltek, s ugyanakkor a szimbólumok sokaságán feldúsított asszociációim révén azt is képzelhettem: az idő — az én alanyi időm — kozmikussá és misztikussá tágul, hogy így legyen belőlem, a jelentéktelen betegből, jelképes hős, mint Joyce Bloom-Ulysseséből.

Képzetelem éppen Dublin-ban járt tehát, mikor egy látogatóm mentolos cukorral lepette meg. A tábla alakú, tejüveg színű *peppermint* — valamilyen angol márka — pontosan ugyanolyan recept szerint készülhetett, mint az a kerek télikabátgomb nagyságú „hideg bonbon”, amellyel az akkor még Horthy Miklós nevét viselő Móricz Zsigmond körtér cukorkaboltjának nénijei kínáltak, hogy nyugton maradjak, amíg ők a nagymammal tereferélnek. Az emlékezet vegykonyháján képpé, s tüstént egész képsorrrá varázslódott ízből előbb a Simplon mozi bontakozott ki (Shirley Temple gödröcskés mosolyával), majd nyomában az egész Lágymányos, központjában nagymamám kanárijával és gumifájával, s erdész nagyapám szarvasvadászatot ábrázoló, örökké befejezetlenül maradt szénrajzával. Mire megállapíthattam, hogy az én prominlicukrom nem más, mint Proust emlékezetindító „*madeleine*”-ja — teasüteménye —, adigra már a festőállványra feszített rajzon átlépve az őszi utazások hőseivel tapostam a havat, zöld vadászruhában, a medveházi fenyvesekben . . . S otthon voltam valahol, ahol sosem jártam.

Az időről nemcsak azt nem tudni, hogy egyáltalán van-e, de azt sem, hogy ha nincs, akkor mégis hányféle van: a homokórával-naptárral mérhető mondvacsinált helyett visszatérő ciklusok keringése? negyedik dimenzió? bergsoni tartam? biológiai? lelki? történelmi?

A felfedezés, hogy nincs idő, s hogy mert nincs, bizonyára többféle is van, a regényirodalomban gyorsan — bár mi az, hogy „gyorsan”? — a történés, azaz maga a történet megkérdőjelezését vonta maga után. Az írók ráeszméltek, hogy az események nem annyira a térben és az időben, mint inkább a hősökben (s mindegyikben másként) vagy a társadalmakban zajlanak, viszonylagosan, sokrétűen és sokértelműen; s hogy egy álombeli, vagy képzelt, vagy az emlékezetben alakuló, továbbható konfliktusnak messzebbmenő következményei lehetnek, mint a valóságosnak. Voltak, akik azt hitték, hogy ebben az idő-felbomlásban elvész maga a regény is. Holott ellenkezőleg: a műfaj megújhódott. Regény-Einsteinek tűntek fel — Proust, Joyce, Thomas Mann, Kafka, Faulkner — Krúdy . . . s új idő-érzékenységükkel új tartalmat és értelmet adtak az epikának.

Ez az új tartalom és értelem senkiben sem fejlődött olyan bensőséggé, mint a millenáris évben egy mindössze 18 éves személyes élményanyag mögött már sűrűn gomolygó mondani-valóval Pest-Budára indult s Budapestre érkezett Krúdy Gyulában. Elúszott nemesi porták, csöndesen öregedő kisvárosok és a harsány metropolisszá serdülő főváros hangulat-díszletei közt játszódó érzelmi drámáinak zömét könnyű kijelölni a kalendárium-mérte időben — a kiegyezés és az első világháború között. Művei java részét ugyanazon vagy más-más néven vissza-visszatérő hőseivel akár egyetlen óriási folyamregénynek s korkörképnek is tekinthetjük, igazi tárgya azonban nem a kor, hanem az azt életető, formáló álmok, emlékek, érzelmek — a múlt, a lelki idő.

Ezek a hősökben és eleven mellékalakokban talán a *Comédie humaine*-nél is gazdagabb (s ezért egy a francia Balzac-lexikonhoz hasonló Krúdy-lexikon összeállítását sürgető) regények és novellák nem nagyon mozgalmasak. Nem sok történik bennük, néha majdnem semmi. Hőseik járnak-kelnek, utazgatnak, álmodoznak, velőscsontot és tányérhúst esznek és boldogtalanul szerelmesek, magányosak. Belső eseménnyel vannak zsúfolva. A 19. század magyar, nyugati és orosz regényein nevelkedett író megtalálta s a maga teljesen egyéni módján alkalmazta a 20. század regényírásának megannyi időbontó-szövő technikáját — külön-külön, vagy többnyire együttesen.

Az alvajáró cselekmény, amelyet vérkeringésként hat át a múlt és az elmúlt idő, a legregényesebb helyzetekben ébred fel s néz körül. Krúdy nem a fordulatos cselekménybonyolítás, hanem a regényes helyzetek írója: azoké a helyzeteké, melyekben a cselekvésmozgató erők — okok és célok — olyan nosztalgikus hangulatokba sűrűsödnek, hogy már szinte semminek sem érdekes történnie, csak megtörnének a varázs. Krúdy regényeinek fejezetei — akárcsak novellái — magas belső feszültségű regényes helyzetek, idő-köd fölé emelkedő Varázshegyek, amelyeken kortévesztő Don Quijoték, ábrándos kisasszonyok, álmvilágfik andalognak. Némely szituáció jellegzetes regényességére Krúdy egyenesen is rámutat: „mint egy Dickens regényben”, „mint egy Balzac regényben”, „mint egy orosz regényben” — jegyzi meg gyakran.

Ezeket a regényes helyzeteket képekben és hasonlatokban — magában a stílusban — járja át az idő, az emlék, a tartam; a befejezetlen, a fél- és a régmúlt. Rendkívüli sodrással, mert Krúdy képgazdagsága párját ritkítja a világirodalomban.

Próbáljuk meg ezeket a Bécs-Krakkó-Nyíregyháza-Badacsony négyszögében lebegő, de univerzális tartalmú költői képeket az általuk felidézett hangulatokból, vagy akár technikájukból kiindulva az európai festészet formanyelvére lefordítani. A pazar Krúdy-galériában megtaláljuk Spitzweget, a bajor kismestert, romantikus kisvárosi jeleneteivel és gyöngéd humorával, az élesszeműen, irónikusan lényegre tapintó és illúziótlanul szenvedő Toulouse-Lautrec-et, a misztikára hajló, álomszerűséget valóság-hűséggel, romanticizmust realizmussal közös nevezőre hozó angol pre-rafaelitákat, a szimbolizmus és a szecesszió legérzékiesebb képben-gondolkozóit, némely fetisizmusra hajlamos, súlyos erotikájú szürrealistát — például Delvaux-t —, a kedély fény- és árnyjátékait különböző jelmezekben próbál-
gató önarcképek Rembrandtját, s minden bizonnyal: Csontváryt... (A *Hidon átvonuló társaság*-ot Szindbád-illusztrációnak is vélhetnők... A *Szerelmespár* Rezedát és Krónprinc Irmát juttatja eszembe...)

Krúdy bensőségesen érzékletes kép- és hasonlatvilága minden mondatában megnyilvánul. Olyan gazdag, olyan sokfelé ágazó, hogy az ugyancsak asszociációkból szőtt, tudatot és emléket tartalmazó-tartamosító belső monológgal, tudatfolyammal lehet párhuzamba állítani. Ez a tudatfolyam gyakran *canto*-vá fegyelmezve áramlik, képeket, képzettársításokat sodorva. „*Úgy hangzol bennem, mint a négermuzsika... Esküvő van a cukorültetvényen és a rabszolgák szájharmonikán fújják az orkán-szerű tánczenét, amíg mindenki elveszti az eszt... Máskor magyar népdal vagy, Tisza mentén, holdvilágnál, halásztanyán, sebes szívvél, öngyilkos korszakban... A nagyapám keringője vagy vasárnap délután a zongoránál... Egércincogás vagy cirкусzene. Egy végtelen üvöltés vagy, amely az örültek házából hangzik... Szerelem vagy.*”

Krúdy, aki még a külső leírásokban is a belső világot érzékelteti („*Alkonyodott, mint a fáradt szív*”), ritkán él szemlélte-

tő, magyarázó hasonlattal. Nem az ismeretlent világítja meg valami ismertebbel, hanem ellenkezőleg: az ismertet, a hétköznapit bővíti-poétizálja titokzatossá. („... a nagybögő tompán mordult, mint a végzet.” „A Dunán a hajók úgy tülköltek, mint eltévedt kísértetek.” „A vén fogadói szoba megtelt füsttel, mint valamely barlang, ahol öreg törpék fonják a szakállukat.”)

„Tél volt vagy nyár? ... Az évszakok nem fontosak, mert az ember mindig magának csinál tavaszt vagy telet. Amint odabenn a szívében elgondolja, az történik körülötte” — írja Krúdy egy novellájában, időfilozófiájára jellemzően. Ami nem akadályozza meg abban, hogy a naptári-óramutatói idő múlását is jelezze. „... amikor kékülni kezd az akácfa árnyéka a fehér havon...” vagy: „... a földrehullott falevelek már olyan pirosak voltak, mint a vércseppek.”

A múltó és a múlt időt akárcsak az álmokban ködlő jövőt — az emlékező és a vágyakozó nosztalgiát — regényes helyzetekben megjelenítő és lírai tudatfolyamban felbontó író az idősíkokat néha könnyedén laza, máskor szorosabb kompozíciókban fonta egybe... Lazán a Vörös Postakocsiban és az Őszi utazásokban, szorosabban számtalan novellájában — például az iskolapéldaként emlegetett Silbak címűben, amelynek hőse egy füredi nyár jelen idejében a múlt — és a jövő — nyírségi bánatát és egy hajdani olaszországi utazás zsongító emlékét keveri ábrándosan boldogtalan, beteljesületlen szerelemmé.

A Szindbád ciklus? *Flash-back*-ek sorozata ...

Krúdy időérzékelhető technikái írói korszakaival, könyveivel, s könyvein belül néha mondatonként változnak és változnak — egymást kiegészítve. Előfordul az is, hogy egy-egy lelemény csak vázlatosan tűnik fel egy leírásban, vagy felsorolásban, mint például az ilyen időt és teret egymásba simító hasonlatban: „... tájkép, amelyen olyan messzire lehetett látni, mint az élet.” Végül is, ha Krúdy különböző technikákban megnyilvánulva is egységes időszemléletére valamilyen összefoglaló, s relativizmuson, bergsonizmuson, impresszionizmuson, szürrealizmuson (a vele kapcsolatosan leggyakrabban emlegetett izmusokon) túlmutató, azoknál egyszerre általánosabb és pontosabb meghatározást keresünk, egy új kifejezést kell alkotnunk. Én ezt javasolnám: *történelmi spiritualizmus*.

Hogy mit jelentsen ez a kifejezés? Semmi esetre sem holmi ideológiai beskatulyázást. Még kevésbé a múlt szépítgetését vagy biedermeiereskedést, amiért gyakran elmarasztalták Krúdyt, többnyire tévesen, félreértésből. Régimódiságot sem. Igaz, „*akármint újhodik a világ — hiszen ez a természete —, mindig akadnak utasok, akik a vonatról lekéstek*” — olvashatjuk az önéletrajz jellegű *N. N.* bevezetőjében, de ne hagyjuk magunkat megtéveszteni. A legtöbb kortársa (s bizonyára a saját) szemében „lemaradt pasasér” irodalmunk Bólyaija, korának legmodernebb magyar írója . . .

. . . aki a hosszú feledésen és mellőztetésen túlról nemcsak modern klasszikus, de klasszikus modernként jött vissza, egy emberöltővel halála után, az élő irodalomba. A mai olvasók talán még nagyobb lelkesedéssel fedezik fel, mint nagyszüleiük hajdan, a tízes években, közönségsikereinek korában. A történelmi materializmus elvét valló hivatalos kritika sem áll már útjába ennek a diadalmas visszatérésnek. Sajnálkozva jegyzi meg ugyan, hogy Krúdy „nem látta a haladás és a jövő útját”, „a politikus Károlyit éppúgy nem értette meg, mint Kun Bélát”, „megejtették a hazafias frázisok”, s Trianon után „értetlenül és döbben-ten nézte ‚Mária országának’ szétdarabolását”, de inkább az „enyhítő körülményeket” hozza előtérbe: mégiscsak utálta a háborút, helyeselte a földreformot, s nyomorban halt meg . . . Ezek az irodalmi prókátorok aztán még tovább is mennek. Nemcsak hogy „megbocsájtanak” neki, de roppant értékeit látva, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvén megpróbálják megkaparintani hatalmas örökségét. Kiderítik, hogy nem is lírai időlátását-látomását követve, hanem politikai indulatból, a kapitalista világ és a Horthy-korszak sivárságából emigrált a múltba . . . Írói éleslátását és stílusának egyik legfőbb jellemzőjét, a minden írását átható finom iróniát pedig — egy-két erősebb kifakadására hivatkozva — legalábbis valamilyen kritikai realizmusnak akarják beállítani.

Ez az irodalomtörténetet minduntalan a káderezéssel össze-tévesztő kritika úgy véli, szemérmesen takargatni vagy menteg-teni kell Krúdy dehonesztáló — úri — származását. Mintha a nagy írók, még a legelkötelezettebbek is, nem állnának kívül a társadalmi osztályokon. S mintha — ha már mindenképpen társadalmi osztályba akarják beszorítani a hanyatló történelmi

osztályt (éppúgy, mint a kupeceket, cigányokat, nyárspolgárokat, lumpenproletárokat, tőzséreket, bohémeket — mindenkit) rokonszenvvel s ugyanakkor fölényes iróniával szemlélő Krúdyt — nem kellene beletörődni a nyilvánvaló változhatatlanba, abba, hogy régivágású úr volt a javából, az a bizonyos, aki a pokolban is az marad, országépítő erényeivel és országvesztő bűneivel, s ráadásul „hanyatló” úr, párbajok és kártyacsaták hőse, cigánnyal mulató, magányos, önmagát pazarló, óriási birtokával — mennyiségre is határtalan életművével — sáfárkodni nem tudó, aki, ha többet dolgozott is, mint akármelyik nap-számos, csak úgy félvállról — úri módon — volt zseni. Talán még időfilozófiája is az úri idegörökség művészi tudatosodása.

Nem, nem a múltban élt. A múlt élt őbenne (mint hőseiben is). Korát mesélte, olyan éleslátóan, hogy abban a továbbható múltat is észrevette — hatvanhetet és negyvennyolcat, Himfyt, Lavottát, a „Rákóczi-aludt-benne” ágyakat, a régi felleg- és álmvárromokat, kísértet-hangulatokat . . .

A cselekménybe, jellemábrázolásba, leírásba finoman beleszőtt álomszínés vagy emlékhaltovány időfonál végigvonul minden Krúdy szövegen — hol egyenes utalás, hol kép, hol hasonlat, hol reflexió alakjában. A századvég pesti irodalmi kiskocsmáiban sürgő-forgó Józsiás (aki egyébként talán a regényben regényt író regényhős első megjelenése az irodalomban) a hajdani *Csigá*-ban szeretne üldögelni — Vörösmartyval . . . Az ungvári borospincében mulató „*Alvinczi arca piros és andalgó, mint egy Rákóczi korabeli nóta üteme . . .*” A *Napraforgó* földbirtokos remetéje évente egyszer meghal a világ számára, s ilyenkor magányosan hegedül, „*mint egy Bessenyei korabeli testőr, aki halálos párbajra készülődik . . .*” A *Hét szilvafa* című elbeszélésben egy Amerikába kivándorolt férfi visszatér ősei végképp elértéktelenedett kis birtokára. „*Furcsa ország vagyunk*” — kommentálja Krúdy meleg iróniával a történetet — „*valaki visszajön a föld túlsó oldaláról, hogy felcsapjon tekintetes úrnak.*”

Ennek, az érzelmi távlatok mélyén, magában a mesében és a stílusban derengő nemcsak egyéni, de egész nemzeti múltnak az állandó jelenléte, s a valódinál igazibb, mert lelkekben élő

imaginárius hazának megannyi áttűnése: ez Krúdy összefoglaló időfilozófiája; ezt nevezném történelmi *spiritualizmusnak*.

Kosztolányi *Krúdy Gyula* című versében érzett rá erre a szemléletre: „... *deresedő, tékoz, mámoros, nábob, / ábrándozó, részeg, zokogó cimbalmos, / borba és könnybe fúlt régi lakodalmon, / apám lakodalmán, fiam lakodalmán, / nagyapám lakodalmán, unokám lakodalmán / muzsikálok nekünk ősrégi bánatod / ...*” Szép Ernő egy hasonlatával talált telibe. Ezt írta Krúdynak, 25 éves írói jubileumára: „*Megható szépséges fejed, aki vállaid felett örökösen félrehajlik, mint a kereszt az ország koronáján.*”

Az idén százéves Krúdy Gyula örök életében ezeréves volt. Ezért új ma is.

(1978)